

NEWS**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 305 (2016), 45 – 50

ӘОЖ 1 (091) (574)

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF KAZAKH ENLIGHTENMENT**Nurmuratov S.E., Zhanabayeva D.M.**s.nurmuratov@mail.ru, dinara.jan@bk.ru

Institute for Philosophy, Political science and Religion Studies CS MES RK. Almaty, Kazakhstan.

Keywords: enlightenment, knowledge, science, tradition, religion, innovation, value, culture, art, history, philosophy, ethics.

Annotation. In a scientific paper it is analyzed the value and meaning the beginning of the Kazakh enlightenment movement of the late nineteenth and early twentieth centuries, showed the philosophical views of Abai relative priority of the spiritual world of the Kazakh society in terms of traditional culture. In addition, work on the basis of cultures-philosophical analysis determined place and role of the teaching of Abai in the Turko-Islamic worldview and Eurasian paradigm. We consider the ethical and ontological basis of the value system of the great Kazakh thinker in the context of the modern transformation of cultural life of Kazakhstan's society.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫГЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСТАРЫ**Нұрмұратов С.Е., Жанабаева Д.М.**

ҚР БФМ Философия, саясаттану және дінтану институты. Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: ағартушылық, білім, ғылым, дәстүр, дін, жаңашылдық, құндылық, мәдениет, шығармашылық, тарих, философия, этика.

Аннотация. Ғылыми макалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ағартушылық қозғалысының құндылықтық-мәндік бастауы талданған, дәстүрлі мәдениет жағдайындағы қазақ қоғамындағы рухани әлемнің басымдығына қатысты Абайдың көзқарастары көрсетілген. Оның үстіне, мәдени-философиялық талдау негізінде түркілік, исламдық дүниетаным мен еуразиялық парадигмадағы Абай ілімдерінің рөлі мен орны анықталады. Ұлы қазақ ойшылының құндылықтар жүйесінің этикалық-онтологиялық негізі қазақстандық қоғамның мәдени өмірінің трансформациясы аясында қарастырылады.

Қазақ ағартушыларының ұлттық идеясының басты ерекшелігі - заман талабына сәйкес көпшілікті білім мен ғылымды игеруге үндеуімен катар оларды ұлттық тәуелсіздікке, еркіндікке, қоғамдағы тен қатынастарға шақырғанында болып отыр. Ұлттық Ренессанс кезеңінің тағы бір қыры - діни фанатизмге қарсы бағытталған іс-әрекеттерінде. Қазақ зияткерлік тарих сахнасына жарқырап шыға бастауын – зияткерлік дүмпудің көрінісі деуге болады. Ел тарихында орын олған осы бір қасіret пен қызын-қыстау кезеңінде тарих аланына қазақ рухының шынына көтерілген Ш. Үәлиханов, І. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, кейінгі тарихи кезеңдерде М. Дулатов, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, М. Шоқай, М. Ж. Көпееv, F. Қараш және т.б. сол сияқты бірге ұлы тұлғаларды шығарды. Олар өздерінің гуманистік дүниетанымдық көзқарастары арқылы қазақ халқының тағдырына алаңдап, жастарды білімге, жалпыадамзаттық және рухани құндылықтарға, өркениеттік дамуға және қоғамның өткір мәселелерінің шешімін іздеуге шақырды. Адам бойындағы шығармашылық көздерді ашуудың жолдарын анықтауды қазақ ағартушылары өздерінің алдарына игі максат етіп қойды.

Қоғамның пәрменеді ілгері дамуына іргетас болатын құбылыс – құндылықтар жүйесі. Ал енді ұлы Абай шығармашылығындағы басты бағыттардың бірі осы құндылықтар әлемін құрылымдау болып табылады. Осы орайда қазақ халқының маңдайына біткен алтын жүлдізы іспетті жеке дара, алып эрі қайталаңбас кеменгер тұлға Абай шығармашылығындағы дүниетанымдық-философиялық мәселелердің аксиологиялық қырларына тоқталу қашан да орынды. Қоғам бір орында тұrmайды, үнемі өзгерісте

болады және ол өзінің даму кезеңдерінде әртүрлі әлеуметтік-саяси, экономикалық қыншылықтарды басынан өткізеді. Дегенмен, сол дағдарыстардан шығудың бірден-бір жолы алдымен руханият әлемін ретке келтіру болып табылады, яғни азаматтардың рухани құндылықтарға бет бұры. Сондыктан құндылықтар әлемі үнемі өзекті мәселелер санатында.

Патшалы Ресейдің боданындағы қазақтың дүниетанымдық жүйесіндегі, өмір салтындағы, ұлттық келбетіндегі, этникалық діліндегі кемшіліктерді, рухани әлсіздіктерді Абай өзінің: «Қара сөздерінде» [1] сыни-жасампаздық сипатта пайымдал, халықка рухани өситет болатын деңгейде көрсете білген. Ойшыл өз шығармашылығында этникалық қауымдастыққа тән ділдік негіздердің сан қырлы тіндерін, астарларын құндылықтың бағалаулар тұрғысынан айшықтаған, сонымен қатар бұқара көпшілік барынша үйреніп, әдеттеніп кеткен әрекеттердің осал тұстарын көрсетіп, олардың қайшылықты табиғатын сыни тұжырымдау тезінен өткізеді және шынайылықпен қоғамдық сана үшін маңызын айқындаиды.

Абай өз шығармашылығында орыс мәдениетінің озық ұлгілері арқылы Батыс мәдениетінің мәйеғінен сусындауға шақырады және философия саласындағы классикалық Батыс стиліндегі ұымдар мен түсініктерді көп қолданбағанымен, ол халықтың ішкі мәдени дамуының нәтижесінде қалыптасқан ауыз әдебиеті, фольклор сипатындағы рухани-құндылықтың және этнолингвистикалық байлығын игеруге тырысты. Шығыстың араб-парсы мұсылман мәдениетінің казақ жеріне жетіп, ұлттық болмыс-бітімізге барынша сінісп қеткен дәстүрлі пайымдауларын, тұжырымдарын барынша ұтымды және дарынды пайдаланып, шығармашылығын гуманистік негізде өрнектегенін атап өтуге болады.

Абайдың дүниетанымына қайнар көз болған негіздерге тоқталғанда жоғарыда аталған екі сыртқы бастаумен қатар халқымыздың ішкі дүниесінің мәйеғін құрайтын негізгі халықтық рухын, дәстүрін сактаған фольклордың маңыздылығына тоқталу қажет. Осы орайда Фарифолла Есімнің орынды пайымдауынша, сан ғасырлық далалық тарихымызда «... халық рухы тарихи сергелдендер заманында өшіп жойылмай, көркем сананың ерекше формасы фольклорда сакталып қалды» [2, 356 б.]. Әрине, халықтың тіл мәдениеті өзінің сан қырлы көріністері арқылы үнемі дамып, кемелденіп отырды, қазақ даласында басқа көрші мемлекеттердегідей қалалық мәдениет кең етек алмағанмен рухани мәдениеттің ерекше саласы – ауыз әдебиеті халықты біртұтастандыруши, рухани құндылықтарды кордалаушы негізгі тетікке айналғанын атап өту керек. Абай осы рухани байлықтан толықтай сусындаған, оны сынни талдаулар жасау арқылы игерген тарихи тұлға.

Қазақтың өмір салты, этникалық дара келбеті ғасырлар бойы дәстүрлі құндылықтар негізінде қалыптасқаны белгілі. Әрине, оның дүниетанымдық, этногенезистік, тарихи эволюциялық, онтологиялық және әлеуметтік-психологиялық қырларын Абай өз шығармашылығында «терен ғылыми тұрғыда игермеді, зерттемеді» деп талап қоюшылық - ұлken рухани әбестік, кәсіби үстірттік болар еді. Өйткені, Абай жеткен рухани және шығармашылық жетістіктің өзі ғаламат зор дәреже және оның маңыздылығы өз замандастарының мәдени деңгейімен салыстырғанда көш ілгеріде тұрғандығын мойындауымыз керек. Абайдың дүниетанымдық көкжиегінің көтерілген шамасы өткен ғасырдағы қазақтың этникалық санасын сипаттайтын тарихи дерек ретінде жалпы халқымыздың рухани әлемінің кейбір даму векторларын, деңгейін танытады, рухани құндылықтың бағдарларынан ақпараттар береді.

Оз уақытында мәселені өткір қоя білген ойшылдың негізгі енбектері - Абайдың келесі ұрпактарға қалдырған рухани-мирастық сәлемдемесі болып табылады. Бұл әрекет ақын дара руханилығының көрінісі, халқының жарқын болашағына деген үміті мен сенімінен туындаған әрекеті деп бағаланады. Әрине, ойшыл көптеген әлеуметтік және дүниетанымдық қайшылықтардың құбылыстық деңгейдегі көріністерінің өмірде молдығына назаланады және олардың жақын арада шешімін таппайтындығын біледі және де олар нәзік жанды ақынды барынша күйзеліске ұшыратып, оның колына рухани кару болған қалам ұстаратқан еді. Соның нәтижесін ғасырлар бойы дүниетанымдық-сараптамалық тұрғыдан талдаудан өткізіп жатқанымыз белгілі.

Ойшылдың құндылықтар жүйесінде, дүниетанымдық әлемінде озық ұлгідегі нағыз гуманистік, рухани бағдарлар көркем образдар және танымдық түсініктер сипатында көрініс бергені және басымдық танытқаны белгілі. Сондыктан ақынды таза поэзияның ғана екілі деп атамаймыз, ол «адамзаттың даналық әлемінің көрнекті тұлғасы» деген атқа лайықты. Осыған орай айтылған Фарифолла Есімнің төмендегідей ғылыми сараптамалық тұжырымдарымен көлісуге болады: «Абайды ақын деп сөзсіз мойындаған отырғанымызбен, оның дүниетанымында қай сананың (философиялық немесе көркемдік сананың) басым екенін айыру мүмкін емес. Абай өмірге бірде тек ақын көзімен, бірде тек ойшылдықпен қарамаған, оның дүниеге көзқарасы өзін қоршаған ортаны тұтас қабылдаудан тұған. Ақын өз заманының тұнып тұрған әлеуметтік қайшылықтарын тұтас қабылдап, «ауыр ойды көтеріп

ауырған жан» [2, 360 б.].

Абайдың тұтастанған дуниетанымында негізінен дәріптеген рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесінің құрылымы өзара тығыз байланысты үш салаға бөлінеді. Алдымен ойшыл өзінің құндылықтар жүйесі ієрархиясында адамзат үшін, жеке адамның тұлғалық рухани жетілуі үшін манызды құбылыс ретінде ғылым мен білімді бөрінен жоғары қояды, одан кейін дін мен мәдениеттің манызды орындарын өз шығармашылығында көркем сөздермен нақты анықтап береді. Шын мәнінде кез келген халықтың өкілі үшін, тіпті кісі қай ғасырда өмір сүрсін, қандай қызметтер атқарсын тарихи субъектінің рухани болмысының кемелденуіне негіз болатын осы құбылыстар қоғамда өзара байланысып, біріккенде, өзара ықпалдасқанда тұлға деңгейінде тиімді нәтижесін беретіні анық.

Қоғамдық сананың эволюциясының жемісі - Ғылым ерекше құндылық ретінде пендеге адам болып қалыптасу үшін манызды құбылыс екені ақын шығармашылығында тәмендегідей өлең жолдарымен айтылады.

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге. [1, 175 б.] –

деп, адамның бойына оның өзімшіл табиги болмысы арқылы орнықсан менмендік, нәпсіқұмарлық, тұрлаусызың сияқты қасиеттеріне шектеу қоюға тырысады. Адам болам десеніз бес нәрседен: яғни өсек, өтірік, мақтаншактық, еріншектік, бекер мал шашпақтық (ысырап) аулақ бол, керісінше, бес нәрсеге: талап, еңбек, терен ой, қанағат, ракым деген қасиеттерге ие бол! деп тайға таңба басқандай қылыш жаман мен жақсыны, адамдық пен арамдықты, кіслік қасиет пен жануарлық тірлікті, бір-біріне қарама-қайшы түсінктерді ажыратып береді, оларға «асыл іс және дұшпан» деген ат беріп, жастарға қайсысынан үлгі алу керектігін ашып көрсетеді. Осындай тұжырымдардың түп негізін, терен астарларын философиялық сынни көзқарас тұрғысынан қарастырған маман үшін де, немесе ақынның құндылықтар жүйесіне бойлаған оқырман үшін де ақынның даналыққа толы гуманистік түйіндері алдынан айқын көрініс береді.

Абайдың жоғарыдағы келтірілген «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінің дуниетанымдық, құндылықтың маңызын бағалай келіп, қазақтың белгілі жазушысы Мұқтар Әуезов былай деп тұжырымдайды: «Ел ішіндегі жас желенге Абайдың әсіресе көп ой қорытып айткан мағыналы да програмдық бір өлеңі осы деуге болады. Бұнда Абай адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы – ғылым дейді. Осы өлеңінің әр кезінде сол ғылымды Абай шапшағын дүние деп бағаламайды. «Ғылым» деген сөзді әдейі бірнеше қайырып колдану арқылы ұзак өрісі бар терен білім деп таниды. Сол ғылымға талпыну жолында үгіттеп, тәрбиелемек болған жастарды айналадағы көпшіліктің сорақы, бұзық мінездерінен жирентіп өсірмек» [3, 15-16 бб.]. Осы «терен білімнің» құндылығын дәріптеген елдің болашағы кең екені анық.

Абай жастарға ғылым таппай мақтанбауды өсінеттеп, өсек пен өтірік айту, мақтаншақ болу, еріншектік көрсету, бекер мал шашумен айналысу сияқты мінездерден, қасиеттерден аулақ болуды кеңес етуі арқылы адамды қоршаған ғаламның үйлесімділігі жайында ойлануға шақырады, жеке дуниетанымның көкжиегін кеңейтуге кеңес береді. «Көкжиекті кеңейтім» деп көтере алмайтын шокпарды жанға байлағанның да қисыны қелмейтіні белгілі деген тұжырымды тәмендегідей жолдардан байқаймыз.

Әсемпаз болма әрнеге
Әнерпаз болсан, арқалан.
Сен де – бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан! [1, 203 б.]

- деп, әрбір адам қоғамда өзінің лайыкты орнын табуы керектігін, ол үшін жай ғана әсемпаз болу жеткіліксіз екеніне мензейді және жастарды өнер мен білімге үздіксіз ұмтылуы қажет екендігін айтады.

Абай үшін ең бірінші қажеттілік - білім. Абай қазақ халқына білім және ғылымды ерекше құндылық ретінде ұсынды. Ол өзінің «Екінші сөзінде», «Жетінші сөзінде», «Сегізінші сөзінде», «Оныншы сөзінде», «Он сегізінші сөзінде», «Он жетінші сөзінде», «Жиyrма бесінші сөзінде», «Қырық үшінші сөзінде» ағартушылық, білім, ғылым, өнер мәселесін көбірек қозғайды.

Абай өзінің Жетінші сөзінде «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезben туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һем өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетінкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу құлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің берін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бері - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» [1, 8 б.] деген. Дәл осы қасиет адамның хайуандардан кейбір айырмашылығы болып табылады. Бұл қасиет табиғаттан дарыған, оны сақтап ары қарай жетілдіру керек. Оның осы дүниетанымдық көзқарастары Аристотельдің «Метафизикасындағы» барлық тірі ағзалар білмекке құмар деген түсініктерімен сәйкес келеді.

Абай ақиқатты тануды білім деп санайды. Ақиқаттың жоғарғы сатысы – ол болмыс, дүниені тану маңыздылығының құпиясы деп танылады. Адамның өміріндегі білімнің рөлі өте жоғары, адамды адаммен теңестіретін білім, ақыл мен таным өмірді толық мәнді ететін адам бойындағы жоғарғы қасиет. Ақыл арқылы адам дүниенің кез-келген құпиясын түсінуге әзір. Бірақ сол ақылды адам шындаған отырмаса, ақпараттар ағыны заманында тоқырап, кешеуілдеп, мәрдымсызданып қалуы мүмкін. Абай өз заманында болашактағы білімнің құрылымы күрделене түсетінін анғарған. Бір күн оқымаған, жана мәлімет алмаған маман өз саласының алдыңғы қатарлы шебері болуынан қала бастайтын заман туындаған отыр.

Талап – білсем, көрсем дегенді қажет етіп отыратын, адамға косымша күш сыйлайтын, дамудың, жетілудің ішкі қайнаркөзі іспетті. Абайдың көзқарастарынан осындағы күшті талапты байқаймыз. Адам құндылықтардың жоғарғы сатысына талпынып шықпаса, оның бір орында тұрақтап, токтауы артта қалатыны анық. Қоғамдағы басым тұрған этикалық нормалар адамды қажетіне қарай икемдейді. Эрине, адамдар онсызда талап етілген нормаларға сай өмір сүруде. Осы тұста, қоғам Абай секілді, адам жанын өткір сөздерімен жаурайтын, есенгіреген күйінен оятып, өзін-өзі бағалап, өмірге жанаша көзқараспен қарататын данышпанды қажет етеді. Ол өзіне «Жаратушыдан берілген талапты жоғалтып алғаным жоқ па?» деген сұрақты кою керек? Талап – адамға өзенін ағысына карсы тұра алатындағы күш сыйлайды, дүниеге деген жеке көзқарасы бар, үнемі алға жылжуға итермелейтін құрал іспетті. Ал сол талапты қанаттандырып отыратын білім. Дәл осы білім адамның бойында «ештенде білмейтінімді білемін» деп Сократ секілді өзін сынға алдырып, талапқа итермелейді. Абайдың түсінігінде талап – білімге, руханилыққа, жоғары қүшке, идеалға деген талап. Адам жаны тек жоғарыға, трансценденттілікке талпынған жағдайда ғана тұрақтап қалмайды. Ал бұл қасиеттілікке талпынатын адам жанының имандылығын билдіреді.

Абай білім түсінігі мен талпынис, ынта, жігер ұғымдарын қатар қарастырады. Тануға, білуге талпынған адам ғана ғылымды игере алады. «Білім - ғылым үйренбекке талап қылышыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздеңгенмен табылmas». Осы тұста оның койған шарты: «Әуелі - білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесінен керек болар еді деп іздеңекке керек. Оның үшін білім - ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәүлет білсөн және әр білмегенінді білген уақытта көнілде бір рахат ҳұзур хасил болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттеген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көнілін жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады». Ғылым жолындағы адам, өзін тек осы салға арнап, ұсақ-түйек нәрселелеге көніл бөле беру қажеті жоқ. «Ғылымды тұған анаңдай құрметтеу керек» [1, 9 б.].

Бұгінде ғылымның дамуына жан-жақты қолдау да көрсетіліп, біршама қаражаттар да бөлінгенімен, өкінішке орай ғылыми білімге қатысты әлеумет пен әкімшілік тарапынан немікұрайты қатынастар да жоқ емес. Елдің дамуы мен еркендеуінің негізін қалап, халықка бағыт-бағдар беріп, жол сілтеу, қоғамдық сананы қалыптастыруши ғылыми қауымдастық болып табылады. Алайда осы немікұрайтықтың нәтижесінде кейбір ортада әлеуметтік жауапкершілік төмендеді, сапаға емес санға қызмет ету көрініс бере бастады. Оны мемлекеттік құрылымдардың ғылымның дамуы жөніндегі әртүрлі есептерінен, анықтамаларынан байқауға болады.

Батыстық ғылым жүйесінде ғылыми енбегінің сапалы жемісі ретінде жарияланатын импакт - фактор макаласын бұгінде ғылым мен білім саласындағы мамандар үшін мәжбурленген міндетке айналдырып алдық. Осындағы келенсіздіктерді ретке келтіру үшін ғылымды адамды қалыптастыруши күш ретінде қарастырып, оның құндылықтарын арттыру, келешек үрпақтың ғылымға деген талабын

күшетті өзекті мәселе болып табылады. Абайдың пікірінше ғылымды кері тартатын төрт қасиет бар дейді, оларды ой кеселдері деп атайды, яғни уайымсыз салғырттық, ойынши-күлкішлік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Міне осы төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды іштей жегі құрттай тоздыратуғын көртірпа нәрселер екендігін айтады.

Қазіргі замандағы үздіксіз білім беру, дуалды білім беру сияқты тұжырымдаманың өзі өмір қажеттілігінен, проблемалардың зәрулігінен туындаған іспепті. Қазіргі заманың тұрғысынан Абай сөздеріне бағалаулар жасасақ, онда ақын өситетінің тарихи маңыздылығын өзектендіре түсеміз және ғылыми білімнің күн өткен сайын қунделікті тіршілікке бойлап келе жатқанына күмән келтіруге болмайды. Қазақ жастары білім мен ғылым іздең шетелдерде беделді университеттерде окуда, өз еліміздегі оқу орындарының саны жағынан алғанда әлемдік рейтингте алдынғы қатарлардамыз, жан басына шакқанда оқу орындары жеткілікті. Мәселе, енді сапаны да барынша көтеруде болып тұр. Ақын өситеттерінің қазіргі заманауи тіршілікте біршама пәрменді жүзеге аса бастағанының да күесі болып отырымз.

Білім қазіргі таңда әлеуметтік тәжірибе мен мәдениетті тасымалдап, жеткізіп отыратын маңызды құрал болып табылады. Ақпараттық қоғамға өту сатысымен шартталған қазіргі әлемнің дамуы барысында білімнің рөлін көтеріп, бүгінгі күннің басты басымдықтарына айналдыру маңызды үрдіс. Заманауи өркениетті қоғамның білімсіз күні қаранды екені анық. Білімнің деңгейі қоғамның экономикалық дамуы мен келешегін анықтайды. Алайда, оны тек экономикалық немесе әлеуметтік тұрғыдан қарастырып, адамның кемелденуі, оның мүмкіндіктері арқылы қарастыруды назардан тыс қалдырып жатамыз. Сондықтан білімнің адамды әлеуметтік құндылықтарға беттейтін мәдени-гуманистік функциясын жоғары қою мәселесі өзектеніп келеді. Көптеген дамыған мемлекеттер үшін білім өзінің құндылықтарын жойып, материалды игіліктерге қол жеткізу жолы ретінде қарастырылады. Білім тауарға айналып бара жатқан сияқты. Осы тұрғыда ойшылдың «Өзілі мал тап, қарыны аш кісінің көнілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық кайдан тұрсын?... Мал тапса, қарын тояды, Онан сон білім, өнер көрек екен» [1, 22 б] деуін бізбіршама жүзеге асырған сияқтымыз.

Абай үшін келесі құндылықтар топтамасы діни санамен, діни сенімдік мәдениетпен байланысты. Ислам дінінің жеке алдам үшін де, қауымдастық үшін де дүниетанымдық маңызын, рухани күш-қуатын байыптаған ойшыл және оның басқа діндермен байланысып жататын қасиетін, әсіресе төрт діннің бір-бірімен негізгі құндылықтық мәселеде түйісетіндігін, бір-бірін Ақиқатты іздеуде толықтыратынын тәмемдегі жыр жолдарымен нақты және көркем сипатта бейнелеп береді:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз ешқашанда жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөз айырмас [1, 213 б.]

Ойшыл халықтың рухани әлеміндегі діннің рөлі маңызды екенін жақсы түсінеді және қазақтың дінге деген көзқарасын біршама сынға алады. Өзінің сыни-философиялық тұжырымдарын Он алтыншы сөзінде діни сенімнің лайықты сапасы болуы керек жөнінде ойларын төмөндегідей сипатта келтіреді: «Қазақ құлшылығын құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны. Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсан - ал әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?» дей тұрғаны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл сол саудагердегі қыламын дейді. Тілін жатықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды» [1, 15 б.].

Абай атеистік болмаған деген пікірді мамандар анық білдіреді [4, 149 б.] Абай адам өмірін үйлесімдендіруде, оны барынша инабаттандыруда, ізгілікtenдіруде, парасаттандыруда басқа факторлардан ғөрі адамгершілік пен ғылымға, еңбек пен адалдыққа арқа сүйеу қажеттігін баса көрсеткен. Міне, сонда ғана әлеуметте діни қағидалардағы моральдық ұстанымдардың адамның рухани (ділдік) қажеттілігімен, мұдделерімен сәйкес келетіндігін байқайды, сөйтіп, ойшыл әлеуметтік органдардың сапалық деңгейін, онды ахуалын жетілдіре түсетіндігін дәлелдеуге тырыскан.

Сонымен, Абайдың пайымдауынша дүниені терен танып білу үшін оны әрбір адам жүрекпен қабылдауы тиіс, ақылмен елекten өткізіп, барлық білім көздерінен сусындал отырғаны орынды. Бұл жерде «болмасаң да ұқсап бак» деген ақын озық құндылықтарды өмірде мықтылап бекіту үшін басқаға үлгі болатын мәдениеттерден, тұлғалардан үйреніп қана жүзеге асыруға болатындығымен байланыстырады. Демек, шәкіртке ұстаз көрек. Білімге деген құмарлық, әрбір жасалынған іс-әрекеттің маңызы мен тұлғалық деңгейдегі құндылығы жоғарғы рухани қүштерге деген соқыр сеніммен ғана

астаспауы тиіс. Фалам (ғарыштық сипаттағы) тек шеберлікті, әсемдікті, үйлесімділікті, ырғактылықты, шынайылықты, іңкөрлікті ғана ең негізгі дамушы үрдістердің рухани өзегі етіп мойындастынын атап көрсетеді.

Абай атап өткен, байқаған казақ халқының мәдениетіндегі тарихи ділдік архетиптерінің қатарына «қазақ көпшілдігі» деген құбылысты да атауға болады. Мәселен, Абай Жырма үшінші сөзінде: «кейбіреулердің жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр той, көшпен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ, болады-дағы деген сөзді жұбаныш қылады», - дейтіндігін атап өтіп, қазақтың бойындағы жетілмеген тұлғалық, жайдақ конформистік (көнгіштік) қасиеттердің кейде жетекші рөл атқарып отырғанын байқатады [1, 20 б.].

Қазіргі өркениеттік жаңғыру белгілері айқын байқалған технологиялық даму заманында қазақтың дәстүрлі құндылықтары, тарихи жәдігерлері сақталуы мүмкін бе? Оған Елбасымыз «... бүгінде қазақ санасына ұялаған әлемдік ахуалдың қашшалықты маңыздылығына қарамастан, ең «басты діл» діни де емес, өркениеттік те емес, ұлттық діл болу керек», - деген пікірді орнықты жауап ретінде білдіреді [5, 25 б.]. Бұл жерде ұлттық құндылықтарға негіз болатын ұлттық ділдің маңыздылығын айқындаған ел басшысы ұлттық бірегейленудің, ұлттың өзіндік төл келбетін анықтауының жаһандану үдерістері ауқымында барынша нигилистеніп, сұрықсызданып, бедерсізденіп кетуі мүмкін деген түсініктеге алаңдаушылық білдіргенін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. - 356 б.
- [2] Гарифолла Есим. Абай хәкім // Абай Құнанбайұлы. Ұлы Дала Тұлғалары сериясы. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 500 б.
- [3] Әуезов М.О. Жырма томдық шығармалар жинағы. 20 том. Алматы: Жазушы, 1985. 110-136 б. // Абай Құнанбаев. «Қалың елім қазағым...». Астана, 2006. – 160 б.
- [4] Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001. – 544 с.
- [5] Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999. – 325 б.

REFERENCES

- [1] Abai. Kara soz. Poems. – Almaty: El, 1993. - 356 p. (in Kaz.).
- [2] Garifolla Esim. Abaj hakim // Abai Kunanbaiuly. Uly Dala Tulgalary series. – Almaty: «Adebiet alemi», 2013. – 500 p. (in Kaz.).
- [3] Auezov M.O. Collections of works in 20 Vol. Almaty: Zhazushy, 1985. 110-136 p. // Abai Kunanbaev. «Kalyn elim қазагым...». Astana, 2006. – 160 p. (in Kaz.).
- [4] Nysanbaev A.N. Understanding Philosophy. – Almaty: Main ed «Kazakh encyclopedia», 2001. – 544 p. (in Russ.).
- [5] Nazarbaev N.A. Tarih tolkynynda. Almaty: Atamura, 1999. – 325 p. (in Russ.).

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Нурмуратов С.Е., Жанабаева Д.М.

Институт философии политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы, Казахстан

Ключевые слова: просветительство, знание, наука, традиция, религия, инновация, ценность, культура, творчество, история, философия, этика.

Аннотация. В научной статье проанализировано ценностно-смысловое начало казахского просветительского движения конца XIX – начала XX веков, показаны философские взгляды Абая относительно приоритета духовного мира казахского общества в условиях традиционной культуры. Кроме того, в работе на основе культур-философского анализа определяется место и роль учения Абая в тюрко-исламском миропонимании и евразийской парадигме. Рассматривается этико-онтологическое основание ценностной системы великого казахского мыслителя в контексте современных трансформаций культурной жизни казахстанского общества.

Поступила 21.01.2016 г.